

भारतीय स्त्री व महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य

डॉ. कैलाश व्ही. बिसांद्रे

अनिकेत कॉलेज ऑफ सोशल वर्क स्टेशन फॅल,
दयाल नगर, वर्धा-442001
9404822439
Kbisandre81@gmail.com

सारांश:

भारतीय समाजात आणि शैक्षणिक इतिहासात महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले हे अपवादात्मक जोडपे म्हणून वगळे आहे. स्त्रीपुरूष समानता आणि समाजिक न्यायासाठी चळवळ उभी करण्यासाठी त्यांनी खुप मोठा संघर्ष केला. ज्ञान ही शक्ती आहे त्याशिवाय स्त्रियांची प्रगती होणार नाही. तसेच त्यांची प्रगती अशक्य आहे हे त्यांनी ओळखून संपुर्ण आयुष्य स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी खर्ची घातले. त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले या पहील्या महिला शिक्षिका होण्याचा मान त्यांना प्राप्त होता. महात्मा ज्योतीबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले या फुले दांपत्यांनी भारतीय समाजातील महिलांच्या विकासाकरीता फार महत्वपूर्ण कार्य केले. अनेक दृष्ट प्रवृत्तीचा नाश करून समाजाचा रोष पत्करून महिलांना सन्मानाची वागणुक मिळावी म्हणून मुलीं करीता पहिली शाळा सुरू केली. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून खालच्या जाती आणि स्त्रियांच्या उन्नत्तीला महत्व दिले आणि ते साध्य करण्यासाठी आवश्यक पावले उचलली. सावित्रीबाईंनी महात्मा फुले यांच्या समाज सुधारणेच्या कार्यात त्यांना मनापासून साथ दिली स्त्री उध्दाराच्या कार्यात तर त्यांनी महात्मा फुले यांच्या बरोबरीने वाटा उचलला. स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यासाठी शाळा, बाल हत्या प्रतिबंध, अनाथ बालकांचे संगोपन या सारख्या कार्यात त्यांनी ज्योतीबांना निष्ठेने साथ दिली. वेळे प्रसंगी समाजातील निंदा व अवहेलना सहन केली. समाजातील स्त्रिया व खालच्या जातीतील स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे कार्य असो किंवा समाजातील वाईट चालीरीती, प्रथा परंपरा होत्या त्यांना दुर करण्यासाठी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले खुप सामाजिक त्रास सहन करावा लागला.

मुख्य शब्द (संकल्पना): स्त्रियांची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी, भारतीय समाज व महिला, मध्ययुगीन राष्ट्रीय समाजामध्ये स्त्रीयांची स्थिती, फुले दांपत्याच्या काळातील भारतामध्ये स्त्रीयांचे स्थान, आधुनीक भारतीय समाजामध्ये स्त्री घातकप्रता, रूढी आणि परंपरा, स्त्री मुक्तीसाठी महात्मा ज्योतीबा फुलेंची चळवळ, स्त्री मुक्तीसाठी सावित्रीबाई फुले.

स्त्रियांची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी:

अगदी सुरुवातीच्या काळाचा व मध्यंतरी एखाद्या अपवाद वगळता स्त्रीयांचे सातत्याचे विविध प्रकारचे शोषण झालेले दिसून येते. व समाज व्यवस्थेमध्ये तिला पुरूषाच्या तुलनेत कनिष्ठ मानल्या गेले. स्त्रीयांवर धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, व वैवाहीक, सामाजिक, बंधने लादून तिचे स्वातंत्र्य बाधित करण्यात आले. ईश्वर, नशिब, या संकल्पना तिच्या मनावर बिंबविल्या गेल्या त्यामुळे आपल्यावर झालेल्या अन्याय अत्याचाराकरीता आपल्याच नशिबाला दोष देण्यात येवु लागले. मानव निर्मित दुःख ईश्वर निर्मित मानल्या जावु लागल्यामुळे स्त्रीयांना अत्याचाराविषयी योग्य व उचित कारणमिमांसा करता आली नाही.

आपल्या देशातील स्त्रीयांवर जे अन्याय अत्याचार होतांना दिसत आहे. त्याला धार्मिक रूढी, परंपरा, प्रथा, व मुल्याचा आधार आहे. मनुस्मृतीसारखे ग्रंथ निर्माण करून स्त्रीयांना गुलाम बनविले म्हणूनच अत्याचाराची परंपरा ही दिर्घ काळ पर्यंत टिकून आहे असे म्हणता येईल.

“संस्काराचा पगडा दुर करणे अतिशय अवघड असते त्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागतात ते प्रयत्न न करता केवळ कायदे करून समाज मन बदलत नाहीतर कायदयाची अंमलबजावणी करणारे आणि कायदयाचा अन्वयार्थ लावणारे ही याच समाजातुन येतात, हेही आपण विसरता कामा नये. आपल्या देशामध्ये स्त्री विकासाच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टिने अनेक कायदे करण्यात आले. अनेक स्त्रीवादी चळवळी, संघटना निर्माण झाल्या याचा शहरी समुदायातील महिलांना थोडा फार प्रमाणात फायदाही झाला असेल. परंतु महिलांवरील अत्याचार सुरूच आहे. ग्रामिण भारतीय दलीत व उपेक्षित महिला दिवस—रात्र काम करित असली तरी तिच्या श्रमाची किंमत केली जात नाही. तिला कुटूंबात व समाजात मानसन्मानाचे स्थान मिळत नाही. महिलांकरीता, तिच्या विकासाकरीता कितीही कायदे झाले तरी त्यांचे स्थान सामाजिक दृष्टिकोनातुन महत्वपूर्ण मानल्या जात नाही. तिच्याकडे सन्मानाने, आदराने बघीतल्या जात नाही. कायदयाच्या अंमलबजावणीची सर्व जबाबदारी ही पुरुष प्रधान संस्कृतिच्या हातात असल्यामुळे जाणीव पुर्वक स्त्रीयांच्या उन्नती करिता विकासाकरीता दुर्लक्ष करण्यात येते.

महात्मा ज्योतीबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले या फुले दांपत्यांनी भारतीय समाजातील महिलांच्या विकासाकरीता फार महत्वपूर्ण कार्य केले. अनेक दृष्ट प्रवृत्तीचा नाश करून समाजाचा रोष पत्करून महिलांना सन्मानाची वागणुक मिळावी म्हणून मुलीं करीता पहिली शाळा सुरू केली. यांच्या कार्याचा सविस्तर विचार पुढील प्रमाणे करता येईल.

अध्ययनाचे उद्देश:

- १) स्त्रीयांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व त्याच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराची कारणे जाणून घेणे.
- २) सामाजिक चालीरीती, प्रथा, रूढी व परंपरा यांचा स्त्रीयांच्या जीवनावरील प्रभाव व स्त्रीयांची वर्तमान स्थिती जाणून घेणे.
- ३) महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुलेनी महिला करीता केलेला कार्याविषयी जाणून घेणे.

भारतीय समाज व महिला:

भारतीय समाजामध्ये विभीन्नजाती, धर्म, पंथ, वर्ण, संप्रदाय इत्यादींचा समावेश आहे. आणि म्हणूनच भारताचे स्वरूप भेदजन्य आहे. भारतीय समाजामध्ये रूढी, परंपरा, अथवा सामाजिक भेद बंधनामुळे समाजातील कोणत्या ना कोणत्या तथाकथित घटकाला पावलोपावली हिनता सहन करावी लागली आणि त्याचे एकंदरीत पडसाद भारतीय संस्कृतीवर झाले आणि त्याच परीणामरूपी घटकातील एक घटक म्हणजे स्त्री.

स्त्रीयांना पुर्वीपासुनच भारतात निर्माण झालेल्या रूढी व परंपरांनी बंधनात गुंफून ठेवले होते. त्या बंध—पाषाला तोडून स्त्रीयांना स्वच्छन्ती व समाजोन्नतीचा मार्ग मोकळा करून दिला.

पुर्वी स्त्रीयांशी संबंधी चालत आलेल्या घातक रूढी, परंपरा यांचा परीणाम स्त्रीयांवर खुप जास्त प्रमाणात झाला.

भारतामध्ये प्राचिन काळात सिंधू संस्कृतीमध्ये स्त्रीयांना मानाचे स्थान होते. परंतु समुदायाच्या ठिकाणी घेवून अथवा इतरांमध्ये समाविष्ट होता येत नसे कारण भारतीय समाजामध्ये जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था असल्याने स्त्रीला आपल्या जाती व धर्माच्या अधिन राहून आखुन दिलेल्या मर्यादितच

राहावे लागत होते. कारण स्त्रीला त्याकाळी घरांची संपत्ती मानले जात होते. व तीच्याचारित्र्याला कुळाचा मुलभूत आधार मानले जात होते.

मध्ययुगीन राष्ट्रीय समाजामध्ये स्त्रीयांची स्थिती/स्थान:

मध्ययुगीन कालखंड हा कर्मकांड आणि राजेशाही पध्दतीचा होता. त्यामुळे राजेशाही मध्ये ही कुठे कुठे स्त्रीयांना मानाचा मुजरा दिल्याचे दिसून येते तर कुठे कुठे स्त्रीयांना पायातील चप्पल किंवा चपलाची धुळ समजून वागणुक दिल्याचे आढळून येते.

मुळातच भारतीय समाजामध्ये स्त्रीयांना महत्वाचे व विशिष्टे असे स्थान होते परंतु कर्मकांड व कर्म काळी समाजापुढे स्त्री यांचे हे स्थान हिसकावून त्यांना केवळ घरातील बंदीस्ता प्रमाणे ठेवण्यात येत होते. व त्या प्रकारची समाजव्यवस्था आणि प्रथा निर्माण केली गेली होती.

फुले दांपत्याच्या काळातील भारतामध्ये स्त्रीयांचे स्थान/स्थिती:

आधुनीक भारताच्या कालखंडा मध्ये म्हणजेच महात्माफुले, सावित्रीबाई फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कालावधी मध्ये हि स्त्रीयांना समाज व्यवस्थेने हिन दर्जा दिला होता कारण त्याला कारणीभूत होती भारतीय समाजामध्ये पुर्वा पार चालत आलेली पितृ अथवा पुरूष प्रदान संस्कृती तसेच जातीव्यवस्था त्या मुळे स्त्रीयांना कमी लेखल्या जात होते.

आधुनीक भारतीय समाजामध्ये स्त्री घातकप्रता, रूढी आणि परंपरा:

भारतामध्ये आधुनीक कालखंडा मध्ये ज्या प्रथा, रूढी, झाल्या असल्या तरी काही घातक प्रथा सुरूच होत्या आणि त्या सात्यत असल्याने स्त्रीयांना पाळाव्या लागत होत्या. अन्यथा त्यांची अवस्था मार खालेल्या गाई प्रमाणे होती.

भारतीय समाजामध्ये स्त्रीयांना शिक्षण देणे, शिकवणे म्हणजे धर्माच्या विरुद्ध आहे. आणि स्त्री शिक्षण म्हणजे धर्माला काळीमा फासण्यासारखे आहे. अथवा देवाचे आपले स्वर्गातील स्थान रद्द अथवा कुळाचा नाश होतो अशी भ्रामक कल्पना पसरलेली होती.

स्त्रीयांचा चुकूनही कोणत्या पुरूषाला स्पर्श झाल्यास ती स्त्री विटाळली असाही समज तत्कालीन समाजामध्ये रूढ झालेला होता. आणि त्यामुळे स्त्रीयांना घरामध्येच राहावे लागत असे पतीच्या निधनानंतर पत्नी जरी जिवंत असली तरी तिचे अस्तीत्व संपुष्टात येते. मग तिने जिवंत राहून काय करावे, त्या साठी तिला केवळ एकच उपाय होता की पत्नीचे पतीच्या चितेवर आपला प्राण दयावा. जर ती तयार नसेल तर तिला चितेवर लोटल्या जात होते आणि नंतर ती तिच्या पती सोबत आपले प्राण दिले असे म्हटल्या जायचे या प्रथेला सती प्रथा असे म्हणायचे हिन वर्णीय स्त्रीयांना उच्चवर्णीय स्त्रीयांमध्ये राहु नये, आणि त्यांच्या सावलीलाही स्पर्श करू नये, असे आणि इतर अनेक रूढी, परंपरा समाज व्यवस्थेने समाजात चालत आलेल्या होत्या त्या जाचक होत्या, हीन आणि अन्याय कारक होत्या परंतु त्याचा पगडा व प्रभाव जास्त असल्याने त्या वाढतच चालल्या होत्या आणि त्या प्रथाची व रूढीचे पालन न करण्याला सामाजिक कर्मकांडी समाजामध्ये रूढ करीत असत.

स्त्री मुक्तीसाठी महात्मा ज्योतीबा फुलेंची चळवळ:

महात्मा ज्योतीबा फुले हे स्त्रीयांच्या संदर्भात मानव मुक्तीचा जाहीरनामा मांडणारे आणि स्त्री शिक्षणाच महत्व समजून घेणारे व समजावून सांगणारे हे पहीले सुधारक होते. त्यांनी प्रथमतः जाणले की समाजामध्ये स्त्रीयांना महत्वाचे स्थान मिळत नाही. स्त्रीयांना नेहमी हिनता व विटबनाच पदरी पडते हे त्यांनी जवळून पाहिले व अनुभवले होते आणि स्त्रीयांची होणाऱ्या विटबनेसाठी तात्कालीन

समाजातील कर्मठप्रथा, परंपरा आणि समाजातील सामाजिक विचारधारा कारणीभूत आहे असे त्यांचे शुध्द व प्रामाणीक मत होते.

समाजाच्या उन्नतेसाठी त्यांनी शिक्षण हे मुलभूत खाद्य असुन ते स्त्रीयांनी ग्रहण केल्यास समाजाची प्रगती होवुन समाज उज्वल झाल्या शिवाय राहणार नाही आणि त्यांनीच स्त्री शिक्षणाचा विचार साधुन त्यांच्या वसा चालविण्याचा प्रघात मांडला.

सावित्रीबाई फुले (१८३१-१८९७) :

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या पत्नी म्हणुन सावित्रीबाई परीचीत आहेतच तथापी त्यांचा परीचय तेवढ्या पुरताच मर्यादीत नाही. समाज सुधारणेच्या क्षेत्रात सावित्रीबाईंनी स्वः कर्तृत्वाने आपले वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी नायगाव (ता. खंडाळ जि. सातारा) नेवेसे पाटील यांचे घराने पेशवे काळातील इनामदार घराने होते सावित्रीबाईंचे बालपण मजेत गेले त्या वेळीच्या प्रथे प्रमाणे त्या लहान असतांनाच घरच्या मंडळीनी त्यांच्यासाठी वर शोधण्यास प्रारंभ केला होता. सन १७४० मध्ये त्यांचे लग्न महात्मा ज्योतीबाफुले यांच्याशी झाले त्या वेळी त्यांचे वय अवघे ९ वर्षांचे व ज्योतीबा १३ वर्षांचे होते.

सावित्रीबाईंनी महात्मा फुले यांच्या समाज सुधारणेच्या कार्यात त्यांना मनापासुन साथ दिली स्त्री उध्दाराच्या कार्यात तर त्यांनी महात्मा फुले यांच्या बरोबरीने वाटा उचलला. स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यासाठी शाळा, बाल हत्या प्रतिबंध, अनाथ बालकांचे संगोपन या सारख्या कार्यात त्यांनी ज्योतीबांना निष्ठेने साथ दिली. वेळे प्रसंगी समाजातील निंदा व अवहेलना सहन केली.

अशिक्षित स्त्री ह्या पहील्या शिक्षिका:

महात्मा फुले यांनी १८४८ मध्ये पुणे येथे महाराष्ट्रातील मुलींची पहीली शाळा सुरू करुण स्त्री शिक्षणाची मुहूर्त मेळ रोवली. त्यांच्या या शाळेत अस्पृश्याच्या मुलीही शिकत असत स्त्रीयां व अस्पृश्य यांना शिक्षण देणे हा तात्कालीन समाजाच्या दृष्टिने अक्षम्य गुन्हा होता. त्यामुळे ज्योतीबांच्या कार्याला चोहीबाजुनी फार मोठा विरोध झाला. पण कितीही संकटे कोसळले तरी आपल्या निश्चयापासुन ढळायचे नाही, असा निश्चय त्यांनी केला होता. त्यांच्या शाळेत स्वतः ही ज्योतीबा शिक्षक म्हणुन काम करीत होते.

अस्पृश्य मुली शिकत असलेल्या शाळेत काम करण्यासाठी त्यांना शिक्षकही मिळत नव्हते तेव्हा ज्योतीबांनी आपल्या अशिक्षित पत्नी सावित्रीबाईला घरी शिकवुन नंतर त्यांनी शाळेत शिक्षिका म्हणुन नेमणुक केली. त्यांना पहील्या भारतीय शिक्षिका म्हणता येईल.

पुण्यातील सनातन्यांकडुन अवहेलना:

हे कार्य करीत असतांना सावित्रीबाईंना अनेक प्रकारे जाता येता त्रास देण्यास सुरूवात केली. त्यांच्या अंगावर शेन, माती, चिखल फेकल्या जात होते. तसेच अपमानास्पद भाषा वापरत, निंदानालस्ती करीत व अंगावर खडे मारण्यापर्यंत मजल जायची. तरी त्यांनी त्यांच्या कार्यात माघार घेतली नाही. तर ज्योतीबा प्रमाणे त्यांनी त्यांचे कार्य निष्ठेने चालु ठेवले.

प्रथमतः त्यांनी आपल्या पत्नीला शिक्षित केले आणि पतीपत्नी मिळुन समाजातील अंधार दूर करण्याकरीता निघाले. त्यावेळी त्यांच्यावर दगड, शेण, चिखल, व अपमानजनक शब्द बोलुन अपमानित केले पण त्या तसुभरही डगमगल्या नाही. त्यांचे कामनिरंतर चालुच ठेवले त्यांनी स्त्रीयां साठी सन १८४८ ला पुण्यातील तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाडयात पहीली शाळा काढली आणि स्त्री शिक्षणाची दारे खुली करुण दिली तसेच त्यांनी १८८१ मध्ये पुण्यातील बुधवारपेठेत चिपळुनकरांच्या

वाड्यात दुसरी शाळा काढली आणि शिक्षणाचा प्रवाह विस्तारी केला आणि त्यांच्या या कार्याचा गौरव म्हणजे आधुनिक स्त्री शिक्षणाचा जनक म्हणून त्यांना संबोधल्या जाते.

स्त्री मुक्तीसाठी सावित्रीबाई फुले यांचा सहभाग:

सावित्रीबाईंनी महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या सोबत शिक्षणाचे कार्य करण्याचे धाडस केले हेच त्यांच्या तळमळीचे कारण आहे. ज्योतीबांनी समाजात पसरलेले कलुसीत विचार धुडवाकुन टाकण्याची इच्छा सावित्रीबाईंकडे व्यक्त केल्याबरोबर त्या काळात सुध्दा त्यांनी ज्योतीबांना सहकार्य करून कामाला सुरु झाल्या.

स्त्री शिक्षणा करिता प्रत्यक्ष सावित्रीबाईंना कष्ट सहन करावे लागले आणि याच विटंबनेची फलस्मृती म्हणून आज सर्व स्त्रीया शिक्षण घेत आहेत.

न्हाव्यांचा संप:

भारतीय समाज व्यवस्थे मध्ये केशवपन ही एक सामाजिक कृपथा अस्तीत्वात होती त्यामुळे पतीचे निधन झाल्यानंतर स्त्रीयांना टक्कल करावे लागत असे या मागची भुमीका म्हणजे केशव काढल्यामुळे स्त्री ही विद्रूप होईल व तीच्याकडे कोणताही पुरुष बघणार नाही एकंदरीत या कृपथामुळे स्त्रीयांचे अस्तित्वच धोक्यात येत होते. त्यामुळे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी न्हाव्यांचा संप घडवून आणला व केशवपण प्रथा नष्ट केली.

अनेक कृतीशील आंदोलने करून या दांपत्यांनी महिलांना समाजात मानाचे स्थान प्रधान केले.

बालहत्या प्रतिबंधक गृहाचे कार्य:

विधवा स्त्रीयांना भोगाव्या लागणाऱ्या यातना पाहून त्यांच्यासाठी फुलेंनी सन १८६३ मध्ये एक बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरु केले त्यासाठी त्यांनी एक काळ प्रचित्य केले. त्यात त्यांनी 'विधवांनो, इथे येवून गुप्तपणे आणि सुरक्षीपणे बाळतं व्हा तुम्ही अपले मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहिल. तुमच्या मुलीची काळजी या समाजात होईल त्यात सुध्दा सावित्रीबाई यांनी साथ दिली व मुलांना वात्सल्याने प्रेम करित व त्यांची सर्व प्रकारे सेवा करित त्यांना स्वतःचे मुले नव्हते त्यांनी त्याच आश्रमातील अनाथ मुलाला दत्तक सुध्दा घेतले.

पतीच्या कार्यात निष्ठेने सहकार्य:

पती पत्नी उपद्रवाला दाद देत नाही. म्हणून त्यांच्या वडीलधाऱ्या मंडळीना काही सनातनी मंडळीना दोघांचे विरुद्ध कट रचवीला त्यामुळे त्यांना घराबाहेर काढले तरी त्या मुळीच डगमगल्या नाही. परंतु त्यांनी ज्योतीबांच्या कार्यात स्त्री शिक्षणाच्या कार्यात मनापासून साथ दिली.

अस्पृश्यते संदर्भातील विचार:

स्त्री शिक्षणाप्रमाणे ज्योतीबांच्या अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यातही सावित्रीबाईंचा सहभाग होता त्यांनी म्हटले की, सर्व मानव ही एक ईश्वराची लेकरे आहेत. हे जोपर्यंत आपणांस कळत नाही तोपर्यंत आपणांस ईश्वरांचे खरे स्वरूप कळणार नाही. या कडे जर दुर्लक्ष करून आम्ही श्रेष्ठ व महार-मांग, निच म्हणून स्पृश्य, अस्पृश्यता मानने मुर्ख पणाचे आहे. अस्पृश्यतेचा प्रत्येक व्यक्तीने धिक्कार करणे यातच प्रत्येक व्यक्तीचे, समाजाचे किंवा कोणत्याही मानवी संस्कृतीचे परम कल्याण आहे. ह्याच उदत्व मानवतावादी विचार सावित्रीबाई मोठेपणाचे रहस्य समजते.

सावित्रीबाईंनी अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यासाठी आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. म्हणतात अज्ञान, गतानुगतीकता, भ्रामकसमजुती यांच्या विस्कळल्यात गुरफटलेल्या शुद्रातिशुद्रांस शिक्षणाची जाणीव होईल. म्हणून शिक्षण कुठेही घेण्यास टाळाटाळ करू नये,

२८ नोव्हेंबर १८९० रोजी जोतीबांचे निधन झाल्यावरही त्यांचे सत्यशोधक समाजाचे कार्य कार्यत्यांनी पुढे चालविले. या परीषदेच्या अध्यक्षा सावित्रीबाईच होत्या महात्मा फुले यांच्यानंतर त्यांची वैचारीक परंपरा खंडीत होणार नाही. हे पाहण्याचे काम सावित्रीबाईनी केले. एकोणवीसाव्या शतकात समाजातील दोन पुढील घटकांसाठी इतके महान कार्य करणारी दुसरी स्त्री नाही असे म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष:

फुले दांपत्यामुळे अनेक वाईट रूढी, प्रथा बंद झाल्या महिलांच्या विकासासोबतच मागास जातीच्या विकासा करीता फुले दांपत्याचे योगदान महत्वाचे आहे.

महिला शिक्षणाची पायभरणी फुले दांपत्यानी केली. फुले दांपत्यामुळे आज महिला शिक्षण घेवुन विविध क्षेत्रात कार्यरत आहे. व नाव लौकीक प्राप्त करीत आहे.

संदर्भ सुची:

- दिक्षीत नि. सी., १५२६-१९१७ भारताचा इतिहास, पाचवी आवृत्ती २०१२
- देव वि. रा., स्त्री चळवळीची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन पुणे, ३०, २००२.
- सागर के. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक साहित्यिक, भारतीय विचारवंत व अन्य मदतनीस व्यक्ती के. सागर पब्लिकेशन २००२, ९३, ९६.
- बगाळे गंधर्व उमेश, महात्मा ज्योतीबा फुले, -वेद प्रकाशन २०१०.
- गोखले, पटेल सुशिला (१९८४) 'स्त्री मुक्ती केव्हा व कशी' कॅन्टीनेन्टल प्रकाशन विजय नगर पुणे
- जैन प्रतीभा, शर्मा संगीता-भारतीय स्त्री: सांस्कृतिक संदर्भ रावत पब्लिकेशन, जयपुर
- शिंदे ताराबाई:-स्त्री पुरुष तुलना सुमेध प्रकाशन, एल. आय. सी गोखले नगर पुणे.
- गोन्हे निलम : समाज आणि महिला, पधगंध प्रकाशन पुजा अर्पाटमेन्ट, पांडुरंग कॉलनी, पुणे.